

Фіторізноманіття заповідників і національних природних парків України. Ч.1. Біосферні заповідники. Природні заповідники. — К.: Фітосоціоцентр, 2012. — 580 с. Ч.2. Національні природні парки / За ред. В.А. Онищенко, Т.Л. Андрієнко. — К.: Фітосоціоцентр, 2012. — 406 с.

У книзі, що складається з двох частин (відповідно 406 та 580 сторінок тексту), охарактеризовано рослинність та флору заповідних територій України з метою надати чітку уяву про видовий склад та рослинні угруповання на цих територіях, стан охорони, наявність антропогенного впливу та необхідність регуляційних заходів. Це дає можливість встановити соціологічну цінність заповідників та парків, визначати, які саме угруповання не охоплені або недостатньо охоплені охороною.

Колектив авторів, які безпосередньо працюють у біосферних та природних заповідниках, налічує 37 осіб. Видання здійснене за редакцією відомих учених-ботаніків Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України докторів біологічних наук, професорів В.А. Онищенко та Т.Л. Андрієнко. Стан кожного заповідника описано одним або групою авторів. Узагалі в Україні існує 4 біосферні заповідники (Асканія-Нова, Дунайський, Карпатський, Чорноморський) та 19 природних заповідників, два з яких перебувають у процесі створення шляхом виокремлення з існуючих меж. Біосферні заповідники підпорядковано Національній академії наук України, Національній академії аграрних наук та Мінприроди. Природні заповідники, окрім вищезазначених академій та міністерства, підпорядковуються також Держліса-

генству, КНУ ім. Тараса Шевченка, ДУС та Міносвіти.

Кількість національних природних парків (НПП) останніми часами збільшилася від 20 у 2008 р. до 47 у 2012 р., Укази про створення яких видано в 2009–2010 рр. Переважну більшість природних парків підпорядковано Мінприроди, інші – Держлісагенству та ДУС.

На мапі України, що є єдиним малюнком у книзі, наведено схему розміщення заповідників та національних природних парків, яка засвідчує нерівномірність охоплення ними території країни. Найбільше заповідників та парків сконцентровано в Карпатах, значна їх кількість знаходиться на територіях, наближених до узбережжя Чорного та Азовського морів. Водночас у центральній частині країни таких важливих природних об'єктів вкрай мало, а на території Кіровоградської області взагалі немає жодного.

Кожний об'єкт описано за загальною схемою, що включає його розташування за адміністративним, фізико-географічним та геоботанічним районуванням, стисло характеристику природних умов, історію створення та огляд ботанічних досліджень на цій території. Наведено детальну характеристику рослинних угруповань, після чого даються загальні відомості щодо флори території. Широко характеризуються види, занесені до

Червоної книги України та інших європейських охоронних списків. Наприкінці розділів подається інформація щодо режиму території, її функціонального зонування тощо.

Наприклад, для опису біосферного заповідника "Асканія Нова" ім. Ф.Е. Фальц-Фейна НААН відведено 18 сторінок тексту. Заповідник займає площу 33307,6 га у Чаплинському районі Херсонської області. Піонер охорони самотньої природи причорноморського степу барон Ф.Е. Фальц-Фейн у 1883 році виділив 8 десятин цілинного степу у своєму маєтку Асканія-Нова. Згодом було додано ще 1000 десятин цілини, а у 1898 році натурно виділено територію "захисного степу". Цей фрагмент цілинного степу, так звана ділянка "Стара", площею 520 га зберігся донині. Декретами Ради Народних Комісарів УСРР 1919 та 1921 рр. усе майно було націоналізовано і оголошено Державним степовим заповідником УСРР. У заповідному режимі перебувала ділянка "Стара" та з 1927 р. "Успенівка", площею 1064,6 га. Решту території займали сіножаті та випаси. У 1965 р. за рахунок приєднання територій, вилучених з сільськогосподарського обігу, площа заповідника остаточно стабілізується, сягнувши 11054 га. У 1983 р. статус державного заповідника змінено на біосферний. У 1989 р. заповідник отримав статус юридичної особи у складі Українського НДІ тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова "Асканія-Нова", а з 1995 р. – став самостійною науково-дослідною установою.

Природне ядро заповідника займає 11054 га цілинного степу та перелогів, буферна зона складає 6895,6 га, зона антропогенних ландшафтів – 15358 га. До заповідника належать також дендрологічний парк (196,6 га) та зоопарк (61,6 га). За фізико-географічним районуванням територія заповідника належить до

Степової зони, Південностепоної підзони, Присивасько-Приазовської низовинної області, за геоботанічним районуванням – до Євразійської степоної області, Степової підобласті, Понтичної степоної провінції, Дніпровсько-Азовського округу злакових і полиново-злакових степів та подових лук. Геоморфологічну основу репрезентує пластова рівнина неогенових морських терас. Лесові рівнини мають темно-каштанові солонцюваті ґрунти в комплексі з солонцями та лучними солончакуватими ґрунтами і глейосолюдами.

Далі наведено характеристику рельєфу, склад ґрунтів, температурно-кліматичний режим, кластерну структуру заповідника та докладний опис природних досліджень, започаткованих у 1832–1843 рр. агрономом Ф. Тецманом. У сучасний період лабораторією біологічного моніторингу і заповідного степу здійснено комплекс флористичних та геоботанічних досліджень, проведено аналіз фітопродукції за спонтанних й алогенних сукцесій, структури та динаміки рослинності, моніторинг флор і проблем охорони та оптимізації стану фітопопуляцій.

Всебічно описано структуру власне заповідника та прилеглих територій, їхній флористичний склад та рослинні угруповання, де фітоценози асканійського степу репрезентовано, в першу чергу, формаціями ковили. Внаслідок мезоморфного нівелювання і співдомінування тонконога вузьколистого наразі ці асоціації почасти втратили ценотичну різноманітність. Кількісний склад рослинності ядра заповідника історично підвищують інтразональні фітоценози депресій. Пониженням рельєфу притаманна мікропоясність, пов'язана зі ступенем зволоженості, яка змінюється від верхньої частини схилів до днища. Тому на подах формації розташовані концентрично,

причому іноді в межах поду одночасно є чотири типи рослинності: степовий, лучний, болотний та водний. Рослинності асканійського степу притаманні багаторазові зміни аспектів протягом вегетаційного сезону.

До Зеленої книги України занесено 5 формацій рослинності: мигдалю степового, карагани скіфської, ковили Лессінга, української та волосистої. У спектрі 10 провідних родин, перші місця займають *Asteraceae* – 82 види (16,1 %), *Poaceae* – 61 (12,0 %), *Fabaceae* – 39 (7,7 %). Загальна їхня кількість – 65 з 265 родами. Понад 70 видів є ендеміками (*Achillea microranthoides* Klokov, *Allium scythicum* Zoz, *Astragalus reduncus* Pall. тощо), сумарний рівень ендемізму флори – близько 14 %. У природному ядрі заповідника виявлено 6 видів судинних рослин з Червоного списку МСОП, 9 видів з Європейського списку, 20 з Червоної книги України, 2 з додатку I Бернської конвенції (разом 26 видів, перелік яких наведено). Колекції дендропарку налічують понад 1000 видів деревних та близько 1500 видів квітково-декоративних рослин. Список літератури про заповідник містить 57 джерел.

У підготовці другої частини книги, яка присвячена НПП, брали участь 59 авторів. Наприкінці видання, після опису за загальною схемою НПП, наведено результати порівняльного аналізу представленості у заповідниках і НПП рідкісних видів та угруповань. З 718 видів судинних рослин, що підлягають охороні, для заповідників і НПП не подано 105. Для біосферних заповідників наведено 230 видів, природних заповідників – 38, НПП – 426 видів. Найбагатшими за кількістю видів, що підлягають охороні, є гірські заповідники та НПП. Найбідніші знаходяться на територіях північного сходу і частково центру України, що пов'язане з їхньою екотипічною репрезентативністю – відсутністю або слаб-

ким представленням зональних степових ценозів.

Кількість угруповань із Зеленої книги є найвищою на заході України і територіях з високою представленістю водної рослинності.

Більшість видів, наявних лише на одній території, знаходиться у біосферному заповіднику "Карпатський" (25 видів), що має велику площу та кластерний характер і природному заповіднику "Карадазький" (17 видів). Натомість на 36 територіях види з Червоної книги України та міжнародних червоних списків взагалі відсутні.

Обговорено режим заповідників і НПП та основні проблеми охорони рослинного світу в них. Як зазначають автори книги, в ідеалі режим природного заповідника і заповідної зони об'єкта іншої категорії є режимом невторчання. Пріоритетним завданням є мінімізації антропогенного впливу, однак у низці випадків, зокрема для лучних і степових угруповань, такий режим є несприятливим. За умови припинення інтенсивного відчуження наземної фітомаси в ценозах зростає участь чагарників і дерев, відбуваються зміни видового складу. Процеси олуговіння і посилення чагарників в Українському степовому та Луганському природному заповідниках посилюються кліматичними змінами. Викошування не здатні замінити відсутність диких степових копитних. Небажані трансформації трав'яних ценозів через припинення випасання або викошування відбуваються й в інших заповідниках та парках.

У лісових ценозах не варто здійснювати рубки, які обґрунтовуються господарськими поняттями. Саме природні цикли забезпечують існування певних типів ценозів. Потрібно зменшити площі господарської зони, поширеність якої робить більшість НПП України невідповідними міжнародним критеріям

"національного парку".

На стан рослинності негативно впливає рекреаційне навантаження, як у НПП "Голосіївський", освоєння прилеглих земель і навіть забудова територій у низці заповідників та парків. Окрім того, ряд заповідників і НПП України потребує територіальних змін, в основному в напрямку розширення, тоді як НПП "Подільські Товтри", що складається з орних земель та інших неприродних територій, навпаки, потребує реорганізації в іншому напрямку.

Останнім часом склад природно-заповідних територій України докорінно змінився. Стрімко зростає кількість НПП, в яких активно вивчається фіторізноманіття. Дана книга надає читачеві сучасну картину стану заповідної справи та актуальні завдання подальшого моніторингу

флори і рослинності цих найцінніших територій України.

До побажань відносимо те, щоб у наступному виданні було охоплено всі національні природні парки, котрі не увійшли у перше видання, зокрема ННП "Сіверськодонецький" і НПП "Залісся".

Загалом, книги на достатнього логічному рівні і послідовно викладені на матеріалах природо-заповідного фонду України з використанням сучасної наукової термінології. Рецензовані книги заслуговують високої оцінки з огляду на значущий внесок у флористику і синтаксономію природоохоронних територій. Праця буде також корисною для працівників галузі охорони природи, ботаніків і студентів біологічних спеціальностей.

*Доктор біологічних наук
Доктор сільськогосподарських наук
Член-кореспондент НАН України*

*Б.Є.Якубенко
В.М.Меженський
І.П.Григорюк*